

ЮВІЛЕЇ

Олександр Рахно

●

МИХАЙЛО РУСОВ: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ (ДО 130-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Михайло Олександрович Русов (1876-1909) відіграв помітну роль у національно-визвольному русі, науковому і культурному житті України кінця XIX - початку XX ст. Деякі аспекти його діяльності відображені у публікаціях А.Дучинського та А. Жука¹. Втім, життєвий шлях, громадсько-політична й наукова діяльність М. Русова ще не знайшли належного висвітлення у літературі.

Коротке життя Михайла Русова, насичене різноплановою науковою та громадсько-політичною діяльністю, ще чекає на свого дослідника. У даній публікації на основі нововиявлених архівних матеріалів, спогадів та щоденників зроблено спробу висвітлити саме ці аспекти проблеми.

Соратник М. Русова по РУП і його біограф А. Жук, посилаючись на публікації 20-х років XX ст., зазначав, що Михайло Русов народився 28 жовтня 1876 р. (за іншими даними - 27 листопада) у с. Олешня Городнянського повіту Чернігівської губернії². Втім, «Метрична книга Христо-Воздвиженської церкви» Чернігова зафіксувала іншу дату народження Михайла - 29 жовтня 1876 р., а хрещення - 31 жовтня того ж таки року. Хрещеними батьками його були дворянин В.Є.Варзар і удова колезького асесора О.Я.Русова³.

Батьками Михайла були Софія Федорівна Русова (Ліндфорс) (1856-1940) - донька чернігівського землевласника відставного полковника Ф. Ліндфорса, у майбутньому видатна українська громадсько-політична діячка і педагог, та Олександр Олександрович Русов (1847-1915) - активний діяч Київської Старої громади, етнограф, фольклорист, у майбутньому видатний земський статистик.

Ранні дитячі роки М. Русова пройшли у Чернігові та родинному маєтку матері у с. Олешня Городнянського повіту. 1878-1879 рр. Михайло провів серед чудової природи південної Чернігівщини, на хуторі Робінзон Борзенського повіту, поблизу станції Доч Лібаво-Роменської залізниці, де батьки купили 12 десятин землі, побудували оселю і мали намір займатися сільським господарством як прості селяни. Втім, ця праця була недовготривалою, оскільки наміри наблизитися до народу і жити його життям не дали очікуваного результату. До того ж закінчилися кошти і треба було шукати інших джерел заробітку. У 1878 р. О. Русов повернувся до статистичної праці, яка стала основним його родом занять протягом наступних 25 років життя і потребувала постійної зміни місця перебування. Разом з батьками мандрував по Україні і малий Михайло. У 1879 - 1882 рр. він жив у Києві, у 1882 - 1889 рр. - у містах Херсонської та Катеринославської губерній, у 1889 - 1895 рр. - у Харкові, Києві та знову у Харкові.

Початкову освіту Михайло здобував вдома, а у 1887 р. вступив до Херсонської

чоловічої прогімназії. У зв'язку із видворенням родини Русових з Херсонської губернії влітку 1889 р., навчання було продовжено у 1-ій та 2-ій чоловічих гімназіях м. Харкова, де О. Русов знайшов собі роботу, очоливши статистичну службу Харківської міської думи.

Світогляд М. Русова формувався під безпосереднім впливом батьків, їхнього оточення та суворой дійсності самодержавної Російської імперії. Постійні переслідування Софії та Олександра Русових правоохоронними органами за їх громадсько-політичну діяльність залишили помітний слід в юній душі Михайла. До того ж і йому за це часом доводилося потерпати. Зокрема, після арешту подружжя Русових у Харкові у травні 1893 р. директор 1-ї чоловічої гімназії, «обсудив опасность заразы, угрожающей целому заведению, наилучшими профилактическими средствами он признал - заключение нашего сына 4-го или 5-го класса в гимназическую больницу и затем исключение его из гимназии», - згадував О. Русов⁴.

Після закінчення Харківської гімназії в 1895 р. Михайло вступив на фізико-математичний факультет Харківського університету і поринув у громадсько-політичну діяльність.

Зазначимо, що український рух в Харкові внаслідок розгрому у травні 1893р. Братства тарасівців, до якого було причетним і подружжя Русових, на деякий час затихло. Проте син відомого українського історика В. Антоновича Дмитро, що 1896 р. перевівся з Київського до Харківського університету, на початку наступного року відновив в університеті Українську студентську громаду. До цієї громади незабаром приєднався і М. Русов, хоча на той час вже стояв на позиціях необхідності створення української політичної партії⁵.

М. Русов відіграв помітну роль у консолідації студентського та становленні українського політичного руху наприкінці XIX - на початку XX ст. Саме він разом з Дмитром Антоновичем ініціював, організував і провів студентські з'їзди в Києві у серпні 1898 та липні 1899 рр. Результатом їхньої роботи стало утворення Всеукраїнської студентської спілки (з місцевими осередками у вищих школах) на засадах боротьби за демократичний лад та автономію України. Згадана спілка охоплювала також українські студентські організації вищих навчальних закладів Австро-Угорщини. Комюніке про ці з'їзди були опубліковані у Львові⁶.

У зв'язку з участю у студентських заворушеннях навесні 1899 р. М. Русова було виключено з університету на один рік. А за розпорядженням начальника Харківського губернського жандармського управління від 20 травня 1899 р. чернігівські жандарми провели обшук у помешканні Русових у Чернігові, заарештували «колишнього студента Харківського університету Михайла Русова» і 26 травня 1899 р. під конвоєм відправили у Харків⁷. Після проведення слідчих дій його було віддано під особливий нагляд поліції, і 6 червня Михайло повернувся до с. Олешні на Чернігівщині у родинний масток батьків⁸.

З середини 1894 р. по 1899 р. його батько працював у Чернігівському губернському земстві губернським статистиком і завершував ґрунтовне «Описание Черниговской губернии»⁹. У цей час О. Русов вів переговори з Полтавським губернським земством про те, щоб обійняти посаду завідувача губернської земської статистичної служби, і вже збирався їхати з Чернігова до Полтави. «25 мая стали запаковывать вещи; 26-го явился жандарм с товарищем прокурора арестовывать Мишу по его студенческим «забастовкам». В тот же день его и отвезли в Харьков»¹⁰, - занотував О. Русов у своєму щоденнику.

Департамент державної поліції та полтавський губернатор тривалий час не давали згоди на роботу О. Русова у Полтавському земстві. Лише 18 листопада 1899 р. Полтавська губернська земська управа, отримавши дозвіл губернатора, офіційно запросила його виконувати обов'язки завідувача статистико-економічним бюро, і родина Русових переїхала до Полтави.

М. Русов з кінця 1899 р. до середини 1900 р. жив у батьків у Полтаві. Він підтримував тісні зв'язки із українською революційно налаштованою молоддю,

осередком якої була Полтавська семінарська громада. Серед активних її діячів були семінаристи С. Андрієвський, С. Петлюра, М. Гмиря, П. Комліченко, співробітники статистико-економічного бюро Полтавського губернського земства А. Кучерявенко, М. Кохановський, В. Кошовий та ін.

М. Русов був ініціатором й одним із засновників та діяльним членом Революційної української партії (РУП). Згідно зі свідченнями А. Кучерявенка, «Вільна Громада РУП у Полтаві була вже в кінці 1899 р. Ініціатором цієї організації був Михайло Русов»¹¹. Він був також ініціатором перетворення РУП на загальноукраїнську партійну організацію. Його соратник по партії Д. Антонович у своїх спогадах, зокрема, писав: «Михайло - яскраво талановитий молодий чоловік, передчасно узятий могилою. Михайло Русов, пізніше автор солідного етнографічного досліджу про гуцулів, був тоді палкий революціонер і ініціатор оснування першої української політичної партії»¹². Саме він на зборах Харківської української студентської громади «з присущим йому умінням формулювати вичеканену думку, сказав: - Не треба нам громад, нам потрібна політична партія... 29 січня 1900 року постала організація, що була відома до кінця 1905 р. під літерами РУП»¹³.

М. Русов доклав багато зусиль для становлення РУП. На партійні потреби він передав 500 крб. За даними правоохоронних органів, М. Русов у серпні 1900 р. їздив до Женеву в справі організації друкованого органу партії¹⁴.

Незабаром після відновлення у Харківському університеті, 8 березня 1901 р. куратор навчальної округи на вимогу губернатора наказав виключити М. Русова з навчального закладу як активного учасника студентських виступів проти влади. Водночас його на два роки позбавили права в'їзду до університетських міст. Сам М. Русов пояснював це покарання у такий спосіб: «за подпись под жалобой одного побитого нагайкой студента я был выслан из Харькова и осужден на 2 года»¹⁵.

Але й після цих подій М. Русов громадсько-політичної діяльності не припиняв. І жандарми даремно тримали його у полі зору. У червні 1901 р. М. Русов ініціював та брав участь у роботі Третього українського студентського з'їзду та конференції РУП, що відбулися у Полтаві. Він організував видання та розповсюдження серед української революційної молоді та селянства брошур РУП «Самостійна Україна», «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина».

Поширення нелегальної літератури не могло залишитися непоміченим жандармськими органами Російської імперії. Розпочалися обшуки і арешти, тривав пошук «центру криволи». На підставі зібраних матеріалів жандарми дійшли висновку, що центром українського руху і «сепаратизму» є родина Русових.

6 жовтня 1901 р. у полтавському помешканні Русових було проведено трус, і незабаром Михайла разом з батьками жандарми заарештували за підозрою в організації «української соціальної партії». Під час обшуку у Русових гостював студент київського університету М. Козиненко, заходив серед інших М. Кохановський - обидва активні члени РУП¹⁶.

Михайла було звільнено з-під арешту 20 листопада під заставу 3 тис. крб.¹⁷

У лютому 1902 р. М. Русов був одним із організаторів і учасників політичної демонстрації у Полтаві. За це він разом з іншими учасниками потрапив до місцевої в'язниці.¹⁸

Перебуваючи у Полтаві, М. Русов займався історією та етнографією. Зокрема, в 1900 р. він був включений до складу комісії при Полтавському статистичному комітеті по підготовці XII Археологічного з'їзду, який мав відбутися у Харкові 1902 р. За дорученням комісії влітку 1901 р. він вивчав етнографічні особливості населення Полтавської губернії¹⁹. Результатом цієї роботи стали кілька його статей²⁰.

У 1900 р. у X томі «Літературно-наукового вісника» у Львові з'явилася велика стаття «Хліборобські спілки М. Левитського», підписана «Р-ов Михайло», присвячена кооперативному руху. У наступних номерах цього ж часопису за 1900 та 1901 рр. вийшов ряд хронікальних заміток з громадського життя

Наддніпрянської України, підписаних «М.Р.»²¹ На сторінках Санкт-Петербурзького видання «Журнал для всех» він опублікував статтю, присвячену проблемам, які розглядалися на Полтавському обласному з'їзді діячів кустарних промислів у жовтні 1901 р.²²

Навесні 1902 р. Полтавською та Харківською губерніями прокотилася хвиля могутніх селянських виступів, жорстоко придушених регулярними військами. До виступу селянства, крім важкого соціально-економічного становища, спричинили також брошури Революційної української партії «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина» та відозва «Вільної громади» (РУП) до 19 лютого - визволення селян з кріпацтва. Дану «Відозву» написав П. Комліченко, а друкарями були М. Русов та А. Кучерявенко. Останній згадував, що друкували її «на циклостилі, що його Михайло «випозичив» з канцелярії Статистичного бюро, запевняючи сторожа, що «батько велів» взяти циклостиль до хати, діючи це тасмно від батьків, за що «добре влетіло» їм обом від старого Русова».²³

17 квітня 1902 р. до Полтави прибув міністр внутрішніх справ Російської імперії В.Плеве, за наказом якого місцева земська управа 30 квітня 1902 р. звільнила О. Русова з посади завідувача статистичного бюро.²⁴ До того ж йому взагалі було заборонено проживати в Україні. Поштовою листівкою в Париж від 21 травня 1902 р. О. Русов повідомляв Ф. Вовка про те, що «приходиться вже тікати з Полтавщини», а син «Міша бере паспорт та й йде за границю у Липский (Leipzig) учитися антропології та географії» і просив Ф.Вовка дати сину рекомендаційного листа в університет.²⁵

Наприкінці травня 1902 р. М. Русов виїхав до Німеччини і незабаром вступив до Ляйпцизького університету. Там він вивчав географію у професора Ратцеля і почав працювати над докторською дисертацією «Будинки в прикарпатських горах і долинах». Для цієї праці М. Русов збирав матеріали під час кількох своїх подорожей по Галичині. Його враження від цих подорожей були оприлюднені у петербурзькому журналі «Вестник Европы».²⁶ Водночас він був активним членом Закордонної групи РУП у Львові. М. Русов фінансово підтримував рупівські видання «Гасло» і «Праця», на сторінках яких друкував свої статті-огляди міжнародного робітничого руху під псевдонімом М. Танський.²⁷

За кордоном М. Русов мав також намір ознайомити світову громадськість із пригнобленим становищем українського народу. Однак ці плани не знайшли підтримки у його батька. В одному з листів до сина О.Русов, зокрема, писав: «Задля добробуту нашого 30-мільйонного народу нам треба робити в своїй власній хаті, хоч-би довелось і в тюрми, і на поселення йти тисячами, аби тим мільйонам щось досталося, але йти не прожогом, заплющивши очі, а з оглядкою та з розумними річима тут, дома, а не за кордоном, де наші ламентатії тільки слухають та кажуть: «які ж то вони дурні!» І сміятимуться до віку з нас, поки не почнемо не лобом стіну розбивати, а головою та розумом. Тут не треба ані бомб, ані крові, а знання й знання. Набирайся ж, сину, тих знаній, а ка-зна які викрики покинь. Що мені з того, що й в Австралії і в Америці читатимуть про нашу долю та здвигатимуть плечима, коли тут ми ні на крок не підвелися вперед після Гоголя. Всюди панує настрої Сквозняка-Дмухановського!»²⁸

На жаль, на четвертому році навчання далася взнаки серйозна хвороба. С.Русова згадувала: «І ось цей талановитий дорогий хлопець, вже одружений з дуже гарною на вроду німкинєю, батько маленької дочки, майже напередодні свого докторату приїздить до нас літом 1906 р. в Алешню, і ми не пізнаємо нашого Мішу, - та сама завзятість в переконаннях, той самий палкий патріотизм, але в руках якась нескоординованість, якась непевність в орієнтації, - таке було наше жакливе спостереження. Коли ми привезли його до Петербурга, він уже настільки стратив свідомість, що я повела його до Бехтерева, і славетний психіатр ясно висловив свій присуд: «У вашево сина не простое разстройство нервов, а серйозное мозговое заболевание».²⁹

М. Русова лікували у Бехтеревській клініці у Петербурзі, найкращій в Україні

Вінницькій окружній психіатричній лікарні, а потім у Ляйпцигу. Стан здоров'я дещо поліпшився, і його знову привезли до Петербурга. У листі до Є.Чикаленка від 5 квітня 1908 р. О. Русов, зокрема, писав: «Пишу сам, бо жінка - по докторах та больницях цілий день вештається, щоб пристроїти бувше сонце мого життя, нашого нещасного Мішу».³⁰

Як згадувала С. Русова, «деякий час Михайло жив разом з батьками, потім по різних приватних лікарнях, то знову з нами на літньому побуті в Орієнбаумі. Свідомість у нього то зникала зовсім, то знов верталась. Хвороба виявлялася в неоднаковій мірі. Але добра ласкава вдача не покидала бідолашного хворого, і всі доглядачі по лікарнях казали, що вони ніколи не бачили такого доброго, сердечного хворого, як наш Михайлик. На початку 1909 р. смерть звільнила його від усіх страждань. Поховали його на Фінляндському цвинтарі. За труною з далекої лікарні до Фінляндського вокзалу йшли та залізницею їхали тільки ми, рідня та любий Петро Януарович»³¹.

М. Русов помер від тяжкої хвороби на 33 році свого безталанного життя. Його батько, О. Русов, описав цю трагічну подію так:

«1909. Київ. Февреля 17.

От і Міша вмер. Учора вернувся я з СПб., куди виїхав 9 февреля, одібравши через Зіну телеграму, що він помірає. 11-го я ще застав його у больниці «Всех Скорбящих» трохи живим: дихав, глянув на мене очима, коли я його покликав; подав мені праву руку, то ще я попрощався з живим; а в вечері, коли ми Юру хотіли були послати на телефон запитати, що там з ним робиться, вже прибіг комісіонер з «Бюро похоронных процессий» сказати, що він вже вмер: так зповістили його по телефону з больниці. На другий день цей комісіонер одправив туди у больницю гроб і ми були у 4-тій годині там, - правили панахиду (я, жінка, Люба, Саша, Юра). 13-го поїхав у больницю з Ноночкою і перевезли звідти катафалком тіло на платформу коло Фінляндського вокзалу і їхали з 3 до 7 годин вечора і тільки ввечері вернулися до дому. Погода була ясна без вітру; а 14-го коли ми поїхали вранці на вокзал, вже і зовсім потеплішало - 1 R. Сонце сияло як рідко у Петербурзі буває, і ми поїхали потягом погребальним з знакомими: крім нас (мене, Ноночки, Юри, Люби, Саші) поїхали проводити у могилу нашого любого Мішку - Полянський, Стебницький та Маруся Григорович. Перебули у церкві на Успенському кладовищі обідню і панахиду і понесли серед лісу ялин та сосен дороге нам тіло у могилу. «Троицкий разряд 5-й, 10-е отделение №486» - оце його адрес на віки, - рядом з Петром Савичем Юхименком, якого у маї місяці того року поховано там же на Успенському кладовищі.

«Где густо сплелися сосны и ели - казацкие кости лежат!»³²

Отже, М. Русов, незважаючи на коротке життя, став ініціатором і засновником першої в Наддніпрянській Україні політичної партії - Революційної української партії і відіграв значну роль у становленні та розвитку українського політичного руху, у громадському і науковому житті України кінця XIX - початку XX ст.

Джерела та література:

1. Дучинський Антонин. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. - К., 1928. - Кн.2. - С.283-320; Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6(30). - С.44-73, № 9(33). - С.101-112, № 10(34). - С.79-89.
2. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки (Роль родини Русових в українському громадському житті) // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6(30). - С.47-48.
3. Державний архів Чернігівської області. - Ф.679. - Оп.10. - Спр. 291. - Арк. 136 зв. - 137.
4. Шамрай Сергій. Спомини Ол. Ол. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. - К., 1927. - Кн.1. - С.241-242.
5. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 6 (30). - С.55.
6. Резолюції з'їздів див.: Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 6 (30). - С.57-59.
7. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. - Ф.1439. - Оп.1. - Спр. 48. - Арк.

- 147 зв.; Спр. 47. - Арк. 121 зв.
8. Там само. - Спр. 48. - Арк. 183 зв.
9. Русов А.А. Описание Черниговской губернии: У 2-х т. - Чернигов, 1898-1899. Детальніше про діяльність О.Русова у Чернігівській губернії див.: Рахно О. О.Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 2000. - № 6. - С. 49-61.
10. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (далі - НА ІА НАНУ). - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 453/1 - Арк 15.
11. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 6 (30). - С.61.
12. Антонович Дмитро. Праця Олександра Русова для українського театру та музики // Відбитка із Студії з поля суспільних наук і статистики. - Львів, 1938. - Т.V. - С.8.
13. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність - 1963. - № 6 (30). - С.55.
14. Дучинський Антонин. Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріалами 1901-1905 років // Там само. - С.288-289.
15. Там само. - С.286.
16. Там само. - С.288.
17. Там само. - С.290.
18. Детальніше див.: Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 9 (33). - С.103.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУВ). - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 68282. - Арк. 1.
20. Отчет об экскурсиях по Полтавской губернии М.А.Русова // Труды Двенадцатого Археологического съезда в Харькове. 1902 г. - М., 1905. - Т.II. - С. 546-548. Стаття М.Русова «Игры крестьянских детей Полтавской губернии» не вийшла друком, оскільки була подана із запізненням. - Там само. - Т.III. - С.380; Його ж. Очерк поселений и построек Полтавской губернии // Сборник Харьковского историко-филологического общества. - 1902. - Т.13. - С.73-120.
21. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 10 (34). - С.83-84.
22. Русов М. Областной съезд деятелей по кустарным промыслам в г. Полтаве с 28-го сентября по 7-е октября 1901 г. // Журнал для всех (СПб.). - 1902. - № 1. - С.91-100; № 2. - С.222-227.
23. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність. - 1963. - № 9 (33). - С.106.
24. ІР НБУВ. - Ф.ІІ. - Оп.1. - Спр. 552. - Арк. 1.
25. НА ІА НАНУ. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 3807. - Арк. 1.
26. Русов М. По Галичине. Записки туриста // Вестник Европы. - 1904. - Кн.7. - С.251-273; Кн.8. - С.602-622.
27. Жук Андрій. Михайло Русов і його батьки // Сучасність (Мюнхен). - 1963. - № 10 (34). - С.85-87.
28. ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп.1. - Спр. 12604. - Арк. 9 зв.
29. Русова С. Мої спомини. - К., 1996. - С.122.
30. ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп.1. - Спр. 35702. - Арк. 2 зв.
31. Русова Софія. Мої спомини. - С.122.
32. НА ІА НАНУ. - Ф.1. - Оп.1. - Спр. 453/1. - Арк. 47 - 47 зв.

